

УДК 742 + 739(72)

ББК 85.12

Анна Радченко

ТИПОЛОГІЯ ДЕКОРАТИВНИХ ДЕТАЛЕЙ МІСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ ГУЦУЛЬЩИНИ І ПОКУТТЯ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

У статті вперше розглядається типологія декоративних деталей міської архітектури Гуцульщини та Покуття кінця ХІХ – третини ХХ ст., виконаних техніками профілювання, різьблення і токарства; кованих і литих із металу, що залежать від місця розташування та функціонування в архітектурному об'єкті.

Ключові слова: декоративні деталі, архітектура, типологія, Гуцульщина, Покуття.

Декоративні деталі міської архітектури Гуцульщини й Покуття наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. відзначалися високою мистецькою виразністю. Переважно це конструктивні частини житлових споруд, виготовлені з дерева й металу техніками профілювання, різьблення, кування, лиття, слюсарними з'єднаннями тощо. Такі архітектурні елементи стилістично були пов'язані з проявами модерну, а згодом і художнім напрямом артдеко у Європі. Свої ідеї майстри-дизайнери (тоді їх так ще не називали) черпали з народного мистецтва й професійного ремесла. Нині це синтезоване художнє явище можна віднести до архітектурного дизайну. Так, для виконання відповідних теслярських різьбярських чи ковальських робіт був потрібен графічний проект, іноді картон або шаблон фрагментів. Уже перший поділ частин будівлі за матеріалами (камінь, дерево, метал, скло) спонукав замовляти необхідні будівельні конструкції у різних майстрів. Очевидно, й окремі декоративні деталі у виробничо-будівельному процесі набували логічного узагальнення, що привело до поєднання їх у сталі групи й підгрупи виробів за функціональними засадами (стовпи, кронштейни, поруччя, шпилі тощо) і декоративними відмінами.

У дослідженні декору міської архітектури важливим є вироблення стрункої типології усіх деталей за допомогою абстрактних моделей-типів. Типологічний підхід дає можливість раціонально виконати порівняльний та мистецтвознавчий аналіз стилістичного явища, подати його у злагожденій, чіткій системі.

На відміну від усталених творів декоративно-прикладного мистецтва, архітектурне оздоблення залежить передовсім від будівельних конструкцій. Вони, як відомо описані в державному класифікаторі архітектури згідно з існуючими вимогами й нормами. Однак, декоративні деталі займають значно менший обсяг серед усіх будівельних структур, комплексів та їхніх частин. Інакше кажучи, декоративні деталі архітектури це лише на перший погляд вибірково ефектні частини будівлі, насправді вони мають різноманітне конструктивне значення. До того ж вони дуже важливі з позиції апотропейону знака (захищеності від “злого ока”) та привернення добра, достатку й родинного затишку. Тому прагматичні знання, естетичні критерії і значення тут тактовно поєднуються з містичними мотивами і символами, що несуть одвічні філософські поняття, міфологеми, парадигми народної сакральної віри й духовності.

У своїх міркуваннях із приводу типології декоративних деталей архітектури виходимо з того, що архітектурне оздоблення виступає як рід художнього дерева й рід художнього металу. При цьому “рід — торкається найзагальніших особливостей та ознак виробів, їхніх функціональних відмін” [1, с.193]. Щоправда, рід як типологічна категорія спочатку знайшов застосування у літературознавстві, музикознавстві, а згодом і в теорії пластичних мистецтв. Слушною є думка, що подібні або однакові родові форми, виконані з різних

матеріалів, можна об'єднувати в єдину систему. Звідси, декоративні деталі з дерева й металу міської архітектури творять найширше об'єднання – вид декоративного мистецтва.

Наступною диференціюючою категорією буде типологічна група однотипних архітектурних деталей, у котрих тип визначаємо (за М.Станкевичем) “як абстрактний узагальнений зразок”. Типологічна група зручна для застосування у дослідженнях тим, що розкриває конструктивно-функціональну та композиційну концепцію творів, які сприяють їхньому стилістичному розпізнанню. В окремих випадках застосовуємо й типологічні підгрупи.

Переконливим є твердження, що типологічні групи, підгрупи й типи залежать та змінюються від соціальних напруг [2, с.17]. Це добре помітно на прикладах мінливості окремих архітектурних декоративних деталей аж до їх цілковитого зникнення (підсіння, аркатура галерей, фігурне завершення стовпів та інше). Тип, як відомо, може наповнюватися конкретними локальними чи індивідуальними рисами, відмінами й перетворюватися у відповідний об'єкт мистецтва – артефакт. Художній твір – “це особливий соціально-культурний предмет який відбиває художньо-духовну концепцію та має утилітарну цінність” [2, с.17].

Отже, типологія творів архітектурного декору – це своєрідні принципи для розуміння його природи й закономірностей, ключ до класифікації, до аналізу загальної стилістики та локальних художніх особливостей.

Для міської житлової архітектури Гуцульщини і Покуття передовсім особняків кінця XIX – початку XX століття були характерні засади модерну й ар-деко. Зокрема, асиметрія планування, наявність вежок і мансардних надбудов, винахідливих криволінійних балконів, ганків, галерей, веранд тощо. Усі ці незвичні для новітнього часу приміщення і конструктивні форми облаштовувалися з різноманітними елементами профілювання, різьблення та ажурного вирізування.

Основою типології архітектурних деталей, які одночас застосовували для оздоблення, була типологічна група стовпів. Стовп – це колода або брус, установлений вертикально, служить опорою для повздовжніх прогонів. Їх широко використовували з давніх часів у народному зодчестві (були важливою частиною підсіння, піддашся, опасання, дзвіниць та сторожових веж). Вони надавали споруді зорганізованого ритмічного ладу, гармонії та ошатності. За характером оздоблення їх можна поділити на типи: стовпи теслярські з профілюванням у вигляді “диньок”, “ковбиків” тощо, стовпи з геометричним або спіралевидним різьбленням, іноді стовпи з токарним профілюванням балясин, стовпи з відкосами. Майстри виконували відкоси ледь округлими, що надавало їхнім рядам вигляду урочистої аркади. Відкриті стовпи частіше впроваджували в дерев'яну міську архітектуру на Гуцульщині і значно рідше на Покутті. Наприклад, характерне застосування стовпів на галереях пансіонату “Карпати” в м. Ворохта.

Горизонтальним з'єднанням стовпів служили прогони-балки (бруси). Витесані з колоди, вони мали чотиригранну форму. Кінці балок (випусти) також старанно прикрашені профілюванням (наступна типологічна група). З.Глогер подає 16 профільованих закінчень брусів [3, с.17], що абсолютно не вичерпує їхньої варіантності. Інший характер має типологічна група кронштейнів, його основну складають лишки кількох балок у зрубі. Щоправда, в міському будівництві згадана деталь майже не зустрічається.

Типологічна підгрупа профільованих виступів кроков у вигляді голови коника має давню охоронну функцію. Схематичне зображення голови цієї тварини часто зустрічається не тільки на елементах народної архітектури, але й на меблях, посуді і

світильниках [4, с.84–86]. Не випадково профільовані виступи кроков відносять до фігурного типу.

Обв'язка теслярськими конструкціями звисаючої крокви причolini, дашка мансарди або ганку не тільки посилювала міцність покрівлі, але й надавала будівлі особливої мистецької виразності. Типологічна група таких теслярських деталей складається з кількох типів, які відрізняються своєю конфігурацією:

- хрещата обв'язка (найдавніший тип);
- ломано-зубчастий тип (давній);
- прямокутна обв'язка причілка;
- луковидна обв'язка;
- прямокутно-луковидний тип;
- півкругла обв'язка (нова).

Усі перелічені типи ще й сьогодні можна побачити на будинках Коломиї, Івано-Франківська, Львова, а також інших містечок Прикарпаття.

Окрему типологічну групу архітектурного декору складають різноманітні шалівки або декоративні заповнення причolini, ганків, галерей тощо. Такі заповнення можуть стосуватися піддашшя, стіни або поруччя ганку чи галереї. Необхідно розглядати окремі типи, починаючи від найпростіших щитовидних шалівок у вигляді дощатих щитів із вертикальним, кутовим або променевим заповненням. Найпоширеніший вертикальний тип заповнення, де кожна висяча дошка має вирізи кінців і разом творить візерунчастий край. Таке завершення іноді нагадує стрічкові зубчасті витинанки з паперу.

Фільончасте заповнення значних площин найчастіше застосовують у будівництві ганків, галерей і веранд. Воно відоме двох типів: із профільованням фільонки або з ажурно-глухими накладками, що нагадують рельєфне різьблення.

Найскладніші типи заповнення має ажурно вирізані з дерева рослинні орнаменти, які творять вигадливі мережива (Коломия, вул. Шопена, 1). Інший тип фронту ганку містить прорізну накладку рослинну композицію, подану в дзеркальній симетрії (Коломия, вул. Українська, 14).

Невисока дерев'яна огорожа на краях ганку, балкона, сідок – це поручні. Їх поділяють на два типи: ажурні та ажурно-глухі. Перший буває токарної або теслярської роботи.

Своєрідну типологічну групу деталей дерев'яного декору представляють фронтонні завершення, яких збереглося небагато. Сюди віднесемо найпоширеніші в Коломиї вітрові дошки, шпилі і знаки. Перші мають профільовання по одному краю у вигляді геометричних або рослинних мотивів (типи). Друга типологічна підгрупа шпилів складається з гострокінцевого й булавовидного типів (вулиці Довбуша, 152; Франка, 79; Лепкого, 74). Значно рідше зустрічається тип фігурного увінчання (типологічна підгрупа – знаки).

Віконні отвори міських будівель із періоду Ренесансу прикрашували дерев'яними наличниками, які загалом становлять окрему типологічну групу архітектурних деталей. Тут розрізняємо тип профільованих наличників по краю дошки, тип ажурно вирізаних наличників у вигляді рослинної стрічки-гірлянди й тип наличника з накладними різьбленими елементами, що складаються із знаків, атрибутів, орнаментальних мотивів тощо (Коломия, вул. Моцарта, 7).

Істотну типологічну групу утворюють фільонкові двері міських будинків. Вони були неначе візитною карткою господаря, а тому їх виконували дуже старанно з елементами рельєфного різьблення, профільовання та ковальства. У порівнянні зі середньовічними дверима, часто виготовленими з однієї або двох-трьох з'єднаних дощок, фільонковий витвір був справжнім мистецтвом, що ввібрав у себе різностильові декоративні елементи.

Розрізняють такі типи дверей: фільонкові профільовані, фільонкові профільовані й різьблені, фільонкові з комбінованими оздобами.

Художньою особливістю архітектури містечок Покуття і Гуцульщини кінця XIX – першої третини XX століття є майстерно виконані декоративні деталі металу, які посилюють мистецьку виразність будівель. Темного кольору ажурно кована решітка балкона чітко виступає на світлому фоні стін будинку, надаючи йому повітряну легкість і вишукану пластичність.

Типологія декоративних деталей з металу міської архітектури налічує п'ять типологічних груп. За технікою виконання це твори ковані, литі й комбіновані за допомогою слюсарства. У міській архітектурі від початку XX століття дуже рідко застосовують ковані завіси, клямки, ключковини. Їх виготовляють переважно фабричним способом. Однак ці вироби ще побутують у сільській місцевості [5, с. 63–65].

Найбільшу типологічну групу займають ковані й литі решітки. Решітка – це ковальсько-слюсарський твір, що складається із перехрещених металевих прутів. Їхнє призначення – закривати віконні або дверні отвори, іноді інший простір споруди. Вони кріпляться до рам вікон, полотна дверей і стін тощо. Решітки не можна плутати із загорожами й поручами, хоч ті також можуть мати схожу структуру чітких перехрещень прутів.

У залежності від застосування решітки розділяємо на такі типологічні підгрупи: віконні, дверні, розмежувальні. Остання відгороджує значну частину простору й може мати у своїй конструкції двері. Якщо решітки вікон заповнюють весь отвір, то двері – невеликих розмірів, переважно закривають віконця у дверному полотні фільонкові будови.

Деякі решітки своїми великими деталями нагадують античні мотиви. При цьому найчастіше зустрічаються два види орнаментів – геометричний і рослинний (переважно стилізований). Урізноманітнення і збагачення кованого виробу досягалося шляхом застосування різних типів симетрії (дзеркальної, трансляційної, обертової), а також укладенням візерунка додатковими елементами й деталями. Важливою вимогою до решіток є вага й міцність. Неначе мереживо, прикрашають вони фасади будинків.

Типологічна група огорож – це металеві вироби із загострених прутів, з'єднаних попарно поздовжніми тятивами (щонайменше дві). Огорожі бувають ландшафтні й архітектурні. За висотою їх поділяють на низькі, середніх розмірів і високі (вищі від людського зросту). Ландшафтні використовують для розмежування парків, садів, подвір'я тощо. Такі ковані огорожі переважно устатковані воротами і хвіртками.

Архітектурні огорожі – це поручні – типологічна група художнього металу, яка має гладке завершення для тримання руками. Звідси походить їх назва. Висота поручні переважно стала – близько одного метра. Існують такі типологічні групи поручнів: сходів, балконів, ганків. За структурою їх поділяють на одноплщинні й вигнуті (очевидно, впливи бароко). Наприклад, балкони будинку на вул. Гнатюка, 11 в Івано-Франківську.

Огорожі бувають двох типів: 1) прутовидні – вертикально встановлений і з'єднаний ряд прутів горизонтальною тятивою; 2) плетені – мають значно складнішу будову, в якій переважають закрутки й переплетення декоративних мотивів.

Ковані кронштейни – характерна типологічна група, що використовується для кріплення дашків, балконів і ліхтарів. Застосування кронштейнів визначає характер їх типів та іноді стилістичні особливості. За характером будови розрізняють кронштейни двох типів: трикутні й спіральні, що, відповідно, сприймаємо як спокійну або динамічно вигнуту фігуру.

Традиція увінчувати вежі замків, фронтони палаців відповідними кованими деталями сягає середньовіччя. Такі металеві завершення виконували охоронну магічну

функцію, а почасти інформаційну. Флюгери у вигляді прапорців указували напрям вітру, допомагали передбачувати погоду. До ХХ ст. збереглися дві основні типологічні підгрупи таких фронтонних і причілкових завершень – шпилі та вітровкази. Шпилі мали декоративне оздоблення і завершувалися гострокінцевим стрижнем або гілкою-букетом. Флюгери відомі двох типів: прапорцеві й фігурні (сонце, півень, лев та інші силуетні мотиви).

Висновки. Підсумовуючи, можна зауважити, що дерев'яні деталі міської архітектури новітнього часу складають вісім типологічних груп, кожна з яких має по декілька характерних підгруп і типів.

Стовпи, що мають профільований декор, умовно ділимо на гранчастий тип і з балясинами. Зустрічаються стовпи з прямими та вигнутими відкосами. Кінці брусів і кронштейнів бувають зубчастої, хвилястої і фігурної форм. Шість відмін типів утворює об'язка покрівлі і фронтонів: хрещата, ломано-зубчаста, прямокутна, луковидна, прямокутно-луковидна й півкругла. Шалівка-заповнення в міських будинках буває вертикального, скісного, центрично-радіального типів (щитова підгрупа). Огорожі у вигляді поруччя ганків мають ажурно-глухий і ажурний типи. Завершення фронтонів і причілків творить три типологічні підгрупи: вітрові дошки, шпилі і знаки. Вікна характерні профільованим ажурно-глухим і накладним декором наличників. Фільонкові двері виконували трьох типів: профільований, профільовано-різьблений та комбінований.

Незважаючи на велику різноманітність художнього металу, його також можна строго типологізувати відповідно до принципів архітектурного застосування. Усього налічується п'ять типологічних груп металевого оздоблення та двадцять три типи. При цьому типологічні групи декоративних деталей архітектури вирізняються сукупністю певних візуальних ознак, що допомагають точній науковій ідентифікації.

Типологічна група кованих і литих решіток найбільша, складається з віконної, дверної і розмежувальної підгруп. Однак їх типи зводяться до двох – чітко геометризованої, а водночас лаконічної і скупі структури та рослинного орнаменту, що має вибагливі обриси. Металеві огорожі будівлі, розміщені на сходах, балконах і ганках, виробляли простого прутевидного типу і складнішого – “плетеного”. Кронштейни застосовували для підтримки дашків, балконів та ліхтарів відповідно двох типів – трикутний і спіралевидний. Ковані завершення фронтонів покрівлі відомі двох підгруп шпилі (гострокінцевий, буклетовидний), флюгери у вигляді прапорця і різноманітних фігурок-знаків. Рідко застосовувалися ручної роботи окуття вхідних дверей: завіси, ключковини та клямки переважно вишуканого фігурного типу.

1. Станкевич М.Є. Українське художнє дерево XVI–XX ст. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2002. – 480 с.
2. Станкевич М. Автентичність мистецтва. Ї Вибрані праці. – Львів: СКІМ, 2004 – 191 с.
3. Gloger Z. Budownictwo drezewne i wyroby z drewa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1907. – 516 s.
4. Моздир М. Українська народна дерев'яна скульптура. – К.: Наукова думка, 1980. – 270 с.
5. Боньковська С.М. Ковальство на Україні. – К.: Наукова думка, 1992. – 160 с.

The article is first attempt at presenting of typology of decorative details in urban architecture of Hutsul region and Pokuttia the late XIX and early XX cc. In the study are considered artifacts produced by techniques of profiling, carving and turning, forged of metal in dependence on position and function in architectural objects.

Key words: decorative details, architecture, typology, Hutsul region, Pokuttia.